

А. С. РУСЯЄВА

Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е.

Північно-Західне Причорномор'я як єдиний економічно-географічний район серед інших регіонів у припонтійському басейні в античну добу правомірно виділили Д. Б. Шелов і Й. Б. Брашинський¹. Сюди входили територія сучасної Добруджі з розташованими там античними містами (Істрія, Томи, Калатис) і землі між Дунаєм та Бугом (Тіра, Ніконій, Березань, Ольвія). В таких межах ми й будемо розглядати цей регіон, з єдиною поправкою — розширенням території до Дніпра в зв'язку з новими відкриттями античних пам'яток.

Останнім часом у Північно-Західному Причорномор'ї проводяться значні археологічні дослідження давніших горизонтів античних міст і поселень, що дає можливість більш конкретно висвітлити окремі питання їх історичного розвитку. Зараз тут можна виділити три основні етапи в історії освоєння еллінами земель вказаного регіону, а також деякі фактори відносної спільності їх культурно-історичного розвитку в пізньоархаїчний період.

Перший етап пов'язується з заснуванням двох іонійських апойкій — Істрії та Борисфена і поступовим формуванням перших мікрополісів. Згідно з Євсевієм, у 657—56 рр. до н. е. виникла Істрія, в 645—44 рр. — Борисфен, який слід ототожнювати з Березанським поселенням². Археологічні матеріали (маються на увазі закриті житлово-господарські комплекси) поки що не зовсім підтверджують дату Євсевія. Знайдено лише окремі уламки кераміки родосько-іонійського стилю середини — другої половини VII ст. до н. е. як в Істрії і на Березані, так і на значній відстані від них — у Подунав'ї та на скіфських городищах у Середньому Подніпров'ї і Побужжі³.

Антична традиція не залишила вірогідних даних про більш раннє знайомство греків з північно-західним узбережжям Понту Евксінського. Проте немає сумніву, що постійні поселення еллінів не могли виникати в невідомих їм землях без попереднього уявлення про географічне, економічне і політичне становище в районі майбутнього заселення. Саме завдяки цим першим відвідинам еллінів, які зібрали докладну інформацію про навколишні землі, і стало можливим масове освоєння земель вздовж узбережжя Понту Евксінського.

¹ Шелов Д. Б. Северное и Западное Причерноморье в античную эпоху. — В кн.: Античное общество. М., 1967, с. 220; Брашинский И. Б. Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья. — ВДИ, 1970, № 2, с. 129—135.

² Euseb. Chron. Cap., II, 86, 88. Псевдо-Скімін (767—772, 809—811) дає пізнішу дату (Істрія — остання третина VII ст. до н. е., Борисфен — період мілійського володарювання, що відносно узгоджується з заснуванням ольвійського поліса).

³ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в VII—V веках до н. э. — САИ, 1966, вып. ДІ-27, с. 56; Копейкина Л. В. Самый ранний образец расписной древнегреческой керамики из раскопок на острове Березань. — САИ, 1973, № 2, с. 240—244; Dimitriu S. et Coja M. La céramique archaïque et les débuts de la cité pontique d'Histria. — Dacia, 1958, N. S. II, p. 69—92; Dimitriu S. Cartierul de locuinte din zona de vest a cetății în epoca arhaică. — Histria. București, 1966, vol. 2, p. 22—130.

Широке заселення Істрійської та Березанської апоїкїї, судячи з археологічних даних, припадає на кінець VII — першу половину VI ст. до н. е. Найранніші житлово-господарські комплекси на Березанському поселенні належать до цього часу, а загальна їх маса датується першою половиною VI ст. до н. е.⁴ Те ж саме спостерігається і на Істрійському поселенні⁵. Румунські дослідники (С. Дімітріу і М. Коґя) на основі досліджень архаїчної кераміки з Істрії та поселення Таріверде прийшли до висновку, що свідчення Євсевія про заснування Істрії і Борисфена близько середини VII ст. до н. е. перебільшені і тому не узгоджуються не лише з археологічними матеріалами, але й загальним історичним становищем Мілета, під проводом якого ці апоїкїї було засновано⁶. Вони вважають, що колонізацію Мілет розпочав за часів тиранії Фрасібубла, коли особливо посилилась позиція цього міста у взаємовідносинах з Лідійським царством і були засновані Істрія, Березань та Ольвія⁷. Символічну дату Євсевія розглядає і М. Ламбріно; Д. М. Піппіді відносить заснування Істрії до другої половини VII ст. до н. е., а П. Александреску узгоджує її приблизно з заснуванням Березані⁸. Однак все-таки треба думати, що найранніші комплекси, які б достовірно могли підтвердити дату Євсевія, або знишені зовсім, або ще не відкриті. Не можна, звичайно, вважати, що Істрія, Ольвія і Березань були засновані одночасно. Відомі дослідники малоазійської археології, історії та культури Кук і Акургал правомірно вважають, що вже в першій половині VII ст. до н. е. іонійці почали шукати нові землі за морем в зв'язку з лідійськими завоюваннями грецьких полісів і нестачею землі, що в свою чергу привело до великих змін в їх економіці і внутрішній політиці⁹.

Істрія та Борисфен виступали, певно, як невеликі своєрідні полісидержави. Поблизу них пізніше були освоєні значні сільськогосподарські території. Так, можна вважати, що Бейкуш, Чорноморка, поселення поблизу Очакова та інші, заснування яких слід віднести до початку — першої половини VI ст. до н. е.¹⁰, становили сільськогосподарську округу Березані, бо в цей час про Ольвію як поліс навряд чи можна говорити. До того ж часу, а можливо, і дещо раніше належить заснування святилища Ахілла на острові Левка і святилищ та поселень у районі Дніпровського лиману, які, можливо (зокрема Ольвія та Ягорлицьке поселення), знаходились у сфері впливу Березанського поселення. Було встановлено торговельні зв'язки з метрополією та іншими містами Греції, а також варварськими племенами. Відсутність широкого розповсюдження і нечисленність античних речей другої половини VII—VI ст. до н. е. в районі контактних зон обох поселень (Подунав'я, Середнє Побужжя і Подніпров'я) виключає твердження про їх початковий суто торговельний характер.

Однак становище різко змінилося з середини VI ст. до н. е., особливо в районі Дніпро-Березанського басейну. Тут почалося масове за-

⁴ *Копейкина Л. В.* Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период.—СА, 1975, № 3, с. 188—199.

⁵ *Lambrino L.* Les vases archaïques d'Histria, Bucureşti, 1938, p. 33 etc.; *Dimitriu S. et Coja M.* Op. cit., p. 69—92; *Dimitriu S.* Op. cit., p. 21—131.

⁶ *Dimitriu S. et Coja M.* Op. cit., p. 69—80.

⁷ *Dimitriu S. et Coja M.* Op. cit., p. 80.

⁸ *Lambrino M.* Op. cit., p. 352; *Pippidi D. M.* Străinii de peste mări.—Din istoria Dobrogei, 1, 1965, p. 150—151; *Alexandrescu P.* Autour de la date de fondation d'Histria.—SC, 1962, IV, p. 49—69.

⁹ *Cook J. M.* The Greeks in Ionia and the East. London, 1962, p. 50; *Akurgal E. A.* The Early Period and the Golden Age of Ionia.—AJA, 1962, 66, N 4, p. 373.

¹⁰ *Русяева А. С.* Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии.—АИУ, 1967, 1968, с. 146—150; *Копейкина Л. В.* Итоги исследования архаической Ольвии.—ХКААМ, 1975, с. 139; *Отрешко В. М.* Позднеархаические поселения Березанского лимана.—В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Киев, 1966, ч. 1, с. 31—33.

селення еллінами берегів Бузького та Березанського лиманів і створення Ольвійського поліса, яке ми відносимо до другого етапу. В цей час у Добруджі, на південь від Істрії, можливо, виникло місто Томи, розквіт якого припадає на римський період¹¹. Певно, значно поповнилося населення Істрії і виникли нові пункти в її окрузі.

Причиною цієї масової міграції еллінів з малоазійського узбережжя і островів на територію власне Греції та в раніше засновані колонії в Італії, Сіцилії, на Понті була жорстока війна з персами близько середини VI ст. до н. е.¹²

Межі ольвійського поселення значно розширюються з середини VI ст. до н. е.¹³ Тоді або дещо пізніше засновується велика кількість поселень вздовж обох берегів Бузького лиману. Зараз в Дніпро-Березанському басейні відкрито більше п'ятдесяти античних пам'яток, що існували в середині — другій половині VI ст. до н. е.¹⁴ Їх північна межа вздовж Бузького лиману проходила поблизу Миколаєва (Варварівське поселення), вздовж Березанського — біля с. Осетрівка¹⁵. Деякі з цих поселень мали великі площі, наприклад Чортувате II і VII, де налічувалося відповідно 1000—800 м і 1000—500 м¹⁶. Найбільш віддаленим у східному напрямку від Ольвії було Ягорлицьке поселення, розташоване на березі Ягорлицької затоки поблизу гирла Дніпра¹⁷. Це поки що єдиний типово ремісничий і торговельний пункт, де розвивались залізобробне, бронзо- і свинцеливарне ремесла, а також було добре налагоджене виробництво намистин із скляної пасти. Можливо, саме Ягорлицьке або інше поселення у цьому районі Геродот називав емпорієм борисфенітів, щодо визначення якого до цього часу точиться дискусія¹⁸. Воно за своїм місцезнаходженням і призначенням більше відповідає ролі емпорія, ніж Ольвія чи Березань. Однак незначні дослідження, головним чином, археологічні розвідки і збори матеріалів у піщаних дюнах ще не дають підстав для його точного датування і фіксації розмірів. До того ж значна його частина розмита або лежить під водою. Проте варто зазначити, що ці місця (Тендрівська коса, Кінбурнська коса, Гілея, узбережжя Дніпровського лиману, де були розташовані різні святилища грецьких божеств) завжди належали Ольвії.

Межа найбільш ранніх античних пам'яток на заході проходила по правому березі Березанського лиману¹⁹.

¹¹ *Ps.-Skyl.*, 761, 765; *Кондураки* Э. Эллинистический период в Добрудже.— *Dasia*, 1959, N. S. III, s. 227.

¹² *Herod.*, 1, 79—92, 141—148, 152—176.

¹³ *Крыжицкий С. Д.* О развитии городской территории Ольвии в I тысячелетии до нашей эры.— *Материалы симпозиума по проблемам колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья.* Цхалтубо, 1977, с. 34—35 (Далі буде: *Материалы симпозиума...*).

¹⁴ *Штительман Ф. М.* Поселения античного мира на побережье Бугского лимана.— *МИА*, 1956, № 50, с. 255—272; *Рубан В. В.* Исследование античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— *Тези «НОСА»*, с. 87—88; *Русяева А. С.* Разведка в районе Березанского лимана.— *АИУ*, 1968, вып. 1, с. 141—142; *Русяева А. С.* Разведки и раскопки поселений близ Ольвии.— *АИУ*, 1971, вып. 3, с. 182—184; *Отрешко В. М.* Западный район Ольвийской периферии в позднеархаическое время.— *Тези «НОСА»*, с. 93—94; *Бураков А. В., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Работы периферийного отряда Ольвийской экспедиции.— *АО* 1973 г. М., 1974, с. 253.

¹⁵ *Рубан В. В.* Рец. на кн.: *Wasowicz A.* Olbia pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace. Paris, 1975.— *ВДИ*, 1977, 2, с. 152; *Русяева А. С.* Разведки и раскопки..., с. 182—184.

¹⁶ *Рубан В. В.* Исследование античных памятников близ Ольвии.— *АО* 1976 г. М., 1977, с. 362.

¹⁷ *Островерхов А. С.* Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлицького поселения со Скифией.— *Автореф. канд. дис.* Киев., 1978, с. 9.

¹⁸ *Виноградов Ю. Г.* О политическом единстве Березани и Ольвии.— *ХКААМ*, 1975, с. 75—84.

¹⁹ *Бураков А. В., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* *Вказ. праця*, с. 253.

Ольвія на початку свого існування, певно, мало чим відрізнялась від основної маси оточуючих її аграрних поселень*. Однак більш вигідне географічне положення порівняно з іншими і особливо Березанським поселенням та значна міграційна хвиля нових переселенців з метрополії сприяли її дальшому розширенню і перетворенню в місто. У даному разі варто розрізнити існування Ольвії на початковому етапі, коли вона ще не була містом, а пізніше — як форми певної організації економічного, політичного, культурного життя, характерної для розвитку міста. У даному випадку ніяк не можна визнати правильною думку В. В. Рубана, що Ольвія у другій половині VI ст. до н. е. являла собою систему сіл²⁰. Цілком імовірно, що формування її як міського центру і своєрідної столиці полісу відбувалося в межах другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е. Саме до цього часу належить виникнення центральної священної ділянки і площі, без яких не можна уявити жодного античного міста, та поява елементів містобудівельної регламентації²¹. Тоді ж починається і випуск власних монет, розширюються торговельні відносини з основними грецькими полісами і варварськими племенами.

Припущення А. М. Щеглова, що виведені колонії були заздалегідь сплановані, тобто переселенці прибували на нові території вже організованими колективами з готовими органами самоуправління, що з самого початку їх поява обумовлювала спонтанне виникнення взаємозв'язаних систем «поліс-хора» («поселення — аграрна зона» або «місто і його сільськогосподарська округа») ²², не можна, напевно, співвідносити з історичним розвитком Ольвії від початку її заснування до перетворення в поліс. Археологічні матеріали ще не дають можливості вирішити питання про те, чи була заздалегідь спланована ця колонія, яким чином і в якій кількості сюди дісталися переселенці і які органи самоуправління у них були. Можливо, що місцевим організатором в процесі початкового заселення цього району виступало Березанське поселення. Навіть поверхова порівняльна характеристика матеріальної культури обох поселень дає перевагу Березані як за різноманітністю керамічних виробів, їх художньою цінністю, широкими зв'язками з визначними центрами античного світу, так і в галузі інтенсивного будівництва наземних кам'яних будинків і громадських споруд, що може свідчити про наявність міського самоуправління²³. А. Вонсович слідом за Б. Браво схильна припускати, що Березанське поселення мало назву Тюора і в цей час (тобто в VI ст. до н. е. — А. Р.) було самостійним полісом²⁴. Розквіт його припиняється на початку V ст. до н. е. у зв'язку з внутрішніми причинами та загальною політичною ситуацією, що виникла у цьому районі при організації і зростаючому впливі Ольвійського поліса. Його роль в процесі заселення еллінами Дніпровсько-Березанського регіону, як і детальне вивчення всіх аспектів культурно-історичного розвитку, в багатьох відношеннях поки що недостатня.

* Цієї ж точки зору дотримується і А. Вонсович, яка, однак, викликала мало обґрунтоване заперечення у И. В. Брашинського (*Wasowicz A. Olbia pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace. Paris, 1975, p. 54—55; Брашинский И. В. Рецензия: Wasowicz A. Olbia pontique et son territoire. Paris. 1975.—СА, 1977, №3, с. 301—302*).

²⁰ Рубан В. В. Некоторые аспекты изучения процесса формирования античных городов Северо-Западного Причерноморья.— Тези конференції «Древние города». Л., 1977, с. 43.

²¹ Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры.— В кн.: Ольвия. М.—Л., 1964, с. 5; Крыжицкий С. Д. Вказ. праця, с. 39.

²² Щеглов А. Н. Система «поліс-хора» и контактные зоны в Причерноморье.— Тезисы докладов XIV международной конференции античников социалистических стран Египте, Ереван, 1976, с. 523 (далі буде: Eirene).

²³ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в архаический период в связи с ходом колонизационного процесса.— Материалы симпозиума..., с. 34—35.

²⁴ Wasowicz A. Op. cit., p. 60—61.

Одночасно з деяким занепадом Березані, тобто в першій третині V ст. до н. е., перестають існувати майже всі архаїчні поселення еллінів²⁵. Це явище, імовірно, можна пояснити великою потребою робочої сили для широкого будівництва кріпосних стін навколо Ольвії і житлових та громадських споруд. Інтенсивне укріплення міста, в свою чергу, було викликане загальною політичною ситуацією, ускладненою наближенням кочових скіфських племен, які активізували військову і політичну діяльність у Північно-Західному Причорномор'ї внаслідок наступу Дарія проти скіфів в 514 р. та дальшого походу останніх за Дунай в 496 р. до н. е.²⁶ У цей же час була розгромлена персами метрополія припонтійських еллінів. М. І. Артамонов навіть припускає, що похід Дарія був організований проти античних полісів Причорномор'я, а не скіфів, однак він не дійшов навіть до Ольвії²⁷. Писемні джерела і археологічні дані не вказують, чи відбувся цей похід у житті греків Ольвії або Істрії. Звичайно, припонтійські елліни, значна частина яких потерпіла від греко-персидських воєн ще на території метрополії, знали про нього. Можливо, що спорудження кріпосних стін почалося уже в останній чверті VI ст. до н. е.

Мешканців ранніх приольвійських поселень ніяк не можна ототожнювати з калліпідами, про яких згадує Геродот²⁸. Користуючись старими матеріалами археологічних досліджень Ольвії і навколишніх поселень, коли місто вважалось відокремленою одиницею, не пов'язаною політично чи економічно з оточуючою його територією, а поняття «поліс-хора» щодо нього майже не вживалося внаслідок незначного вивчення округи, деякі вчені досі пишуть, часто вільно трактуючи свідчення Геродота, що калліпіди жили на периферії Ольвії²⁹. Класичним зразком поселення калліпідів й досі вважається античне поселення Широка Балка в безпосередній близькості від Ольвії. На фоні археологічних досліджень архаїчних горизонтів Ольвії, Березані та інших античних пам'яток воно від них не відрізняється. До того ж Широка Балка, як і всі поселення під час перебування Геродота в Ольвії, давно не існувало. Остаточне вирішення цього питання, звичайно, потребує спеціального вивчення та інтерпретації даних Геродота в світлі нових археологічних фактів³⁰. Однак слід зазначити, що, з'ясовуючи локалізацію калліпідів, не можна ігнорувати територіальну цілісність ольвійської держави і політично-економічну ситуацію, що склалася тут під час відвідин міста Геродотом. Немає ніяких підстав пов'язувати з калліпідами і пізніші приольвійські поселення урбанізованого типу. Їх матеріальна і духовна культура, як і в архаїчний період, нічим не відрізнялася від ольвійської.

На жаль, сільськогосподарська округа Істрії, як і саме місто архаїчного часу, вивчені значно менше, хоч і там землеробство було матеріальною основою розвитку поліса і з самого початку освоювалася велика сільськогосподарська територія³¹. Відкрито кілька поселень:

²⁵ Рубан В. В. О периодизации..., с. 131.

²⁶ Herod., IV, 83—98; 118—143; VI, 40.

²⁷ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974, с. 76—77.

²⁸ Herod., IV, 17, 18.

²⁹ Граков В. Н. Скифы, М., 1971, с. 17, 61; Археология УРСР. К., 1971, т. 2, с. 72—73; Хазанов А. М. Социальная история скифов. М., 1975, с. 69—70, 1, 15; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977, с. 156 та ін.; Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей. Новосибирск, 1977, с. 137 та сл.

³⁰ Русалева А. С., Скржинская М. В. Ольвийский полис и каллипиды (находится в печати).

³¹ Condurachi E. Cu privire la constituirea teritoriului rural al orasului Histria.— Buletinul stiintific al Academiei RPR, sectiunea de stiinte istorice, filozofice si juridice, 1952, IV, p. 59; Pippidi D. M. Monumente epigrafice inedite.— Histria, 1954, I, p. 476—494; Pippidi D. M. Contributii la istoria veche a Rominiei, Bucuresti, 1958, p. 74—122.

Таріверде, Вадул, Корбул, Смейка, Саринасуф та ін.³² Найбільш вивченим з них є поселення Таріверде, засноване наприкінці VII ст. до н. е. за 20 км від Істрії³³. Згадані вище автори дослідження архаїчної кераміки в Таріверде вважають, що тут склалася та сама ситуація, що й між поселеннями Ольвія — Березань³⁴. Недостатня вивченість найдавніших горизонтів Істрії та її поселень не дає можливості для широкого порівняльної характеристики обох районів.

Дещо пізніше другого етапу (певно, в межах останньої третини VI — на початку V ст. до н. е.) почалося освоєння греками району Нижнього Подністров'я. Це був третій етап міграційної хвилі, який в основних своїх рисах мав той самий характер, що й попередній. У цей час були засновані Офіуса, Ніконій, Тіра та ряд поселень на східному березі Дністровського лиману³⁵. Можливо, перші полісні функції належали Ніконію, а трохи згодом перейшли до Тіри.

Найбільш стародавнім на сучасному рівні вивчення цих пам'яток, що збереглися, є Ніконій. Наприкінці VI ст. — першій половині V ст. до н. е. місто уже було значним землеробським і ремісничим центром, підтримувало самостійну торгівлю з Хіосом, Аттікою, Фасосом, Лесбосом, Мендою та ін.³⁶ Можливо, на ранньому етапі Ніконій відіграв у Нижньому Подністров'ї таку саму роль, як і Березанське поселення у своєму регіоні. Дещо пізніше, а можливо, й одночасно з ним на протилежному боці лиману виникла Тіра (нижні шари міста зовсім не вивчені). З її розвитком і перетворенням в місто перестали існувати невеликі поселення, очевидно, з тієї ж причини, що й ольвійські. Безсумнівно, що нова хвиля переселення була викликана соціально-політичними подіями, що відбувалися у метрополії. У другій половині VI ст. до н. е. перси захоплювали і розоряли одне за одним іонійські міста в Малій Азії та на островах поблизу. Після невдалого походу Дарія іонійські міста під проводом мілетського тирана Арістагора підняли повстання, що зазнало поразки³⁷. А невдовзі після цього (494 р. до н. е.) остаточно був розгромлений персами Мілет³⁸.

Найпізніше греки заселили територію Нижнього Подністров'я, коли нібито закінчився іонійський колонізаційний процес. Це дало привід до припущення, що «колонізація узбережжя Дністровського лиману здійснювалася не греками метрополій, а переселенцями з Істрії»³⁹. Таке припущення, цікаве саме по собі, базується на основі поширення литих бронзових і ранніх срібних монет Істрії в Дністро-Дніпровському басейні, але воно викликає і ряд заперечень. Якщо виходити лише з цьо-

³² *Dimitriu S. et Coja M.* Op. cit., p. 69; *Vulpe R.* Săpăturile de la Tariverde.— SCIV, 1955, VI, 3—4, p. 545; *Parvan V.* Un des grave olbien a Salsovia.— Dacia, 1925, II, p. 421; *Preda C.* Tariverde. Așezara băstinasă san „factorie“ histriană?— Pontica, 1972, vol. V, p. 77—88; *Alexandrescu P.* Pour une chronologie des VI—IV siècles.— Thraco—Dacia. București, 1976, p. 119.

³³ *Dimitriu S. et Coja M.* Op. cit., p. 69; *Vulpe R.* Săpăturile..., 1953, 1—2, p. 132; *Vulpe R.* Săpăturile..., 1955, 3—4, p. 545.

³⁴ *Dimitriu S. et Coja M.* Op. cit., p. 81. Деякі вчені вважають його також поселенням місцевих племен (*Berciu D.* Din Bastinasti.— Din istoria Dobrogei, I, V, 1966, p. 94—96).

³⁵ *Дзис-Райко Г. А., Секерская Н. М.* Античный и варварский мир Нижнего Поднепровья в VI—III вв. до н. э.— Египет, с. 131—132; *Охотников С. В.* Некоторые вопросы ранней истории греческих колоний в Нижнем Поднепровье.— Тезисы конференции: 150 лет Одесскому Археологическому музею АН УССР. Киев, 1975, с. 109; *Охотников С. В.* Греческая колонизация Нижнего Поднепровья.— Материалы симпозиума..., с. 55—56; *Азбунов М. В.* О существовании и местоположении города Офнуса.— Материалы симпозиума..., с. 3—4.

³⁶ *Дзис-Райко Г. А., Секерская Н. М.* Вказ. праця, с. 13; *Секерская Н. М.* Арханчеськая керамика из Николия.— МАСП, 1977 № 8, с. 84—95.

³⁷ *Herod.*, V, 49—51, 54, 65, 97—99, 103—126.

³⁸ *Herod.*, VI, 1—18.

³⁹ *Загинайло А. Г.* Николий и проблемы греческой колонизации Нижнего Поднепровья.— Материалы симпозиума..., с. 21.

го, то Ольвія була більш спроможна здійснити переселення, ніж Істрія, власна територія якої значно розширюється лише з середини IV ст. до н. е.⁴⁰ Проте на рубежі VI—V ст. до н. е. обидві апойкії були в процесі становлення і укріплення, коли основні маси населення зосереджувалися у містах. Навряд чи останні були настільки перенаселені на даному етапі, щоб виникла потреба освоювати Нижнє Подністрів'я. Не викликає сумніву, що в зв'язку зі складною політичною ситуацією, викликаною війною з персами, з розорених малоазійських поселень і особливо Мілета почалася вимушена міграція в більш безпечні місця. Цілком ймовірно, у такому випадку, що Ольвія, з одного боку, Істрія — з другого, взяли над цим районом політичну і економічну опіку. І в зв'язку з цим можна вважати, що іонійська колонізація закінчилася на початку V ст. до н. е. з розгромом персами Мілета.

Напевно, якась частина переселенців останнього колонізаційного етапу прибула і в Ольвію. Внаслідок цього, а також можливого припливу в місто жителів приольвійських поселень, в його межах уже не могла розміститися вся кількість населення і тоді виникає поселення безпосередньо за стінами міста на західній стороні Заячої Балки⁴¹. Його мешканці займалися землеробством, скотарством та необхідними для життя промислами. Близько середини IV ст. до н. е. з організацією сільськогосподарської округи, виникненням багатьох урбанізованих пунктів, що мали розвинуте кам'яне домобудівництво (типу Петухівка I і Закисової Балки), поселення-передмістя, можливо, перестало існувати. Такого самого типу пам'ятка відкрита під стінами Істрії, що існувала значно довше — протягом майже всієї античної історії міста. Передмістя Істрії навіть було укріплене, але значно гірше, ніж саме місто⁴². Появу і розвиток цього віддаленого кварталу пояснюють крайньою економічною необхідністю.

Слід думати, що в цей час населення міст (Ольвії, Тіри, Істрії) значно збільшилося. Відбулися значні соціально-політичні та економічні зміни на початку V ст. до н. е. у цьому регіоні. Не виключено, що з Мілета сюди переселилась якась частина з правлячої жрецької верхівки.

Якщо дорійська колонізація рубежу V—IV ст. до н. е. зовсім не зачепила Дніпро-Дунайського басейну внаслідок заселеності цих місць іонійцями, то в Добруджі на південь від Том було засноване місто Каллатіс, яке швидко включилося в економічне життя цієї області⁴³.

Три перелічені етапи мали багато спільного і були досить тісно пов'язані між собою як ланки єдиного процесу — освоєння еллінами земель не тільки Північно-Західного Причорномор'я, але й усього припонтійського узбережжя. Соціально-економічна структура ранніх поселень Дніпро-Дунайського регіону, їх матеріальна і духовна культура мали відносно багато спільного. Ця спільність культурно-історичного розвитку на ранньому етапі була обумовлена рядом факторів.

Передусім основна маса переселенців належала до однієї етнічної і соціальної групи — збіднелих вихідців з розорених лідійцями і персами районів малоазійського узбережжя Греції — Іонії та її головного центру — Мілету (під егідою останнього, як прийнято вважати, й проходила колонізація). Звичайно, це не виключає можливості приєднання до переселенців різних прошарків інших етнічних і соціальних груп.

Проблема складу етносу Північно-Західного Причорномор'я на різних етапах його історії в античну добу залишається поки що не

⁴⁰ Кондураки Э. Вказ. праця, с. 220—221.

⁴¹ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии.— Eirene, с. 195—196.

⁴² Condurachi E., Dimitriu S., Radu C. Santierul archeologic Histria.— MCA, 1961, VII, p. 249—252; Dimitriu S. Cartierul..., p. 21—23.

⁴³ Ps.-Skyl., 761; Кондураки Э. Вказ. праця, с. 218—227.

достатньо висвітленою як у плані вивчення окремих груп і верств всієї етнічної спільності, відомої під назвами греки, елліни чи іонійці, так і в питанні наявності серед них варварського населення, контактів і взаємин грецького й варварського світів. Цю проблему навряд чи можна остаточно вирішити на сучасному етапі вивчення археологічних пам'яток. Окремі розробки першого її питання щодо Ольвії належать Т. Н. Кніпович і Ю. Г. Виноградову⁴⁴.

На основі досліджень епіграфічних пам'яток у зіставленні з іншими археологічними даними встановлено, що в ранній період етнічний склад населення міста був переважно іонійським. Є поки ще єдине свідчення про ольвіюполіта, що був вихідцем з острова Родос і, певно, брав участь у заснуванні Ольвії⁴⁵. Численні повідомлення давніх авторів також вказують на те, що вона була заснована Мілетом⁴⁶. Ю. Г. Виноградов переконливо доводить зв'язок Ольвії з метрополією на ранньому етапі. Тут маються на увазі не лише торговельні, політичні та ідеологічні зв'язки (копіювання Ольвією деяких державних інститутів, запозичення календаря, континуїтет більшості основних культів метрополії), але й відносини у культурній і побутовій сферах («стабільний континуїтет явищ мови і писемності»)⁴⁷. Значна роль Мілета знайшла прояв у всіх сферах життя Істрії⁴⁸. Іонійська основа як у матеріальній, так і духовній культурі простежується на всіх поселеннях Північно-Західного Причорномор'я⁴⁹. Головним божеством всіх мілетських колоній на Понті був Аполлон — верховний покровитель Мілета і колонізаційного руху.

Проте деякі матеріали вказують також на існування родоської, самоської і аттичної основи релігійних вірувань, що особливо характерно для пам'яток архаїчного періоду з Ольвії, Березані та Істрії. Це, в свою чергу, дає можливість припускати, що серед переселенців були якісь вихідці з Родосу, Самосу, а пізніше Аттики. Інтенсивні торговельні зв'язки з Родосом існували з самого початку виникнення поселень першого етапу (Істрія, Березань), де переважали родоські вироби. Крім того, поховальний обряд і землеробські божества (Деметра, Кора-Персефона, Кабіри) виступали тут у родосько-архаїчному трактуванні. Нарешті, тут відсутній головний мілетський культ Аполлона Дельфінія*. Правда, для нас ще залишається невідомою матеріальна і духовна культура периферійних поселень Мілета і малоазійського узбережжя, яка, цілком можливо, мала в собі багато своєрідних елементів, запозичених, з одного боку, у лідійців і карійців, а з другого — у еллінів з розташованих поблизу островів. Археологічні дослідження Кука свідчать про те, що на землях архаїчного Мілета була значна кількість карійських поселень⁵⁰. Не зовсім ясно, чи торговельна експансія Родосу безпосередньо контролювалась Мілетом, незважаючи на зовнішні і внутрішні чвари, чи діяла незалежно і на противагу йому.

⁴⁴ Кніпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпитафических источников.— МИА, 1956, № 50, с. 119—153; Виноградов Ю. Г. Социально-демографическая структура населения Ольвии VI—I вв. до н. э. Тезисы конференции; Античные города Северного Причерноморья и варварский мир. Л., 1973, с. 8—9; Виноградов Ю. Г. Из истории архаической Ольвии.— СА, 1971, № 2, с. 236 та ін.

⁴⁵ Виноградов Ю. Г. Из истории..., с. 236.

⁴⁶ Herod., IV, 78; Strab., VII, 3, 17; Ps-Skymn., 808 sq; Anonim Peripl Pont, 59; Plin., NH., IV, 82; Steph. Byz. S. V.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Милет и Ольвия. Проблема взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе.— Материалы симпозиума..., с. 11—12.

⁴⁸ Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 69—92.

⁴⁹ Блаватская Т. В. Западно-понтийские города в VI—I вв. до н. э. М., 1952, с. 19—40; Фурманская А. И. Античный город Тира.— В кн.: Античный город. М., 1963, с. 40; Секерская Н. М. Архаическая керамика..., с. 84—95.

* В Істрії головним богом був Аполлон Лікар; на Березані культ Аполлона Дельфінія з'явився пізніше, певно, під впливом Ольвії.

⁵⁰ Cook J. M. Some Sites on Milesian Territory.— BSA, 1961, N 56, p. 905 q.

Досить імовірно, що деякі сільські мешканці з периферії Мілета переселялися цілою общиною і засновували окремі поселення*. Прикладом такої общини є Бейкушське поселення, де богом-покровителем був Ахілл, культ якого, певно, походив з метрополії; на поселенні Широка Балка, як і на багатьох інших, де основним заняттям було землеробство, покровителькою виступала Деметра. Можна думати, що ретельне вивчення матеріальної і духовної культури окремих поселень в зіставленні з даними культур населення малоазійської і острівної Іонії дасть змогу конкретніше визначити, з якого пункту прибула сюди та чи інша група переселенців. Протягом довгого часу населення припонтійських апойкій поповнювалося окремими вихідцями з різних частин грецького світу. Інколи в залежності від різних причин вони могли навіть відігравати ту чи іншу роль в житті еллінських міст.

Друге питання проблеми етносу, а саме наявність варварів у складі античних міст і поселень даного регіону в різні періоди їх існування, взаємозв'язків і взаємовпливів між цим населенням у всіх сферах життя, розглядалося багатьма дослідниками історії та археології Північно-Західного Причорномор'я. Ми не станемо торкатися тут багатьох аспектів цього досить складного і далеко не вирішеного питання, бо воно потребує спеціального вивчення не лише на основі розгляду якогось одного джерела пам'яток, а цілої їх сукупності, передусім житлово-господарських комплексів з усіма вихідними даними і духовної культури перших поселенців, в якій найбільш чітко відбивалися етнічні особливості. Варто лише зазначити, що для вирішення питання про наявність варварів в античних містах і поселеннях, яке вирішується на основі другорядних джерел, слід розрізнити факт запозичення та практичного використання еллінами деяких речей варварського походження і факт свідчення цих речей про безпосередню присутність тут варварів. І в тому, і в іншому випадку знайдена сама по собі річ ще не дає права на будь-які висновки, поки не буде розглянута в комплексі з іншими даними. Проникнення скіфських і фракійських елементів у матеріальну культуру античних полісів простежується не лише за ліпною керамікою, запозичувалась зброя, кінська упряж, деякі побутові металеві речі, прикраси тощо⁶¹.

Однак, ні в епіграфіці, ні в пам'ятках духовної культури поселення античних апойкій Північно-Західного регіону, що так яскраво розкривають різнобарвну картину етносу в пізніші часи, не засвідчено поки що майже ніяких взаємовпливів у VII—V ст. до н. е., не простежуються й окремі елементи синкретичного характеру.

Великою перешкодою на шляху до тісного зближення і спільного рівноправного життя на одному поселенні був історико-психологічний і мовний бар'єр, надто різні релігійні вірування і обряди. Лише згодом, з більшим поширенням еллінського впливу в середовищі гето-фракійців і скіфів, внаслідок їх еллінізації, склалися сприятливіші умови для проникнення варварів у міста разом з їх культурами⁶². Звичайно, це ще не значить, що там не було окремих представників цих народностей, однак, певно, вони в основному належали до найнижчих суспільних прошарків і не могли відігравати на ранньому етапі будь-якої ролі в розвитку культури. Грекам не була властива якась упередженість чи

* у Геродота є свідчення, як мешканці двох іонійських міст залишили свою батьківщину (I, 164, 168—169).

⁶¹ Капошина С. І. Пам'ятки скіфського звіриного стилю, знайдені в Ольвії.— АП УРСР, 1958, т. 7, с. 98—112; Марченко К. К. Фракійці на території Нижнього Побужжя во второй половине VII—середине I в. до н. э.— ВДИ, 1974, № 2, с. 149—162; Черненко Е. В. О влиянии военного дела скифов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья.— Материалы симпозиума..., с. 66—68; Берчу Д. Фрако-скифский меч — эмблема из Меджидии.— Dacia, 1958, N. S., II, s. 121 и сл.

⁶² Bordenache G., Pippidi D. M. Le temple du ΘΕΟΣ ΜΕΛΑΣ a Istros.— BCH, 1959, LXXXIII, II, p. 457.

непримиренність у ставленні до варварів. Про це свідчать й дані Геродота відносно перебування в Ольвії скіфського царя Скіла, життя якого трагічно урвалося із-за того, що він сприйняв еллінські звичаї і релігійні обряди⁵³. Важче уявити, щоб деякі мешканці туземних поселень з найвіддаленіших земель тодішньої ойкумени залишили вільний узвичаєний спосіб життя і змішались з чужим у всіх відношеннях народом, про який вони майже нічого не знали. В даному випадку не можна погодитись з К. К. Марченком, який вважає, що поселенці з античних пунктів ольвійської округи були штучним об'єднанням представників різних районів хінтерлянду — головним чином мешканців Карпато-Дунайського басейну і лісостепової зони Північного Причорномор'я⁵⁴.

Про соціальний стан жителів античних поселень в перші десятиліття їх існування в деталях говорити ще рано. Основна маса землеробського населення дає майже однакову картину. Проте на фоні цієї однорідності виділяються і більш багаті комплекси поховального інвентаря з золотими прикрасами, теракотами і дорогим посудом, скарби золотих монет, комплекси ранніх жител⁵⁵. Можливо, що під час дальших досліджень будуть знайдені пам'ятки, які, вірогідно, більш чітко і конкретно засвідчать соціальну нерівноправність і наявність варварів серед еллінів у процесі освоєння ними цього краю.

Другим фактором відносної спільності історичного розвитку були однакові природні умови та відсутність осілого аборигенного населення, що сприяло утворенню значних сільськогосподарських округ поблизу основних апокій.

Греки інтенсивно заселяли найзручніші і найвігідніші в багатьох відношеннях місця: родюча земля, наявність питної води і умов для рибної ловлі, численні балки, що створювали своєрідну оборонну систему. Всі відомі на цей час архаїчні поселення виникли на вільних місцях, лише деякі — в районі пам'яток епохи пізньої бронзи. Можливо, що саме відсутність аборигенів і була причиною такого інтенсивного заселення греками цієї території. А. Вонсович, розглядаючи цей процес в Ольвії, вважає, що освоєння мікрорайону проходило відповідно до вироблених греками традицій і моделей мирним шляхом і було цілком грецькою ініціативою⁵⁶. Слід також відзначити, що зайняті еллінами землі в період початкового освоєння входили до складу античних полісів як і їх сільськогосподарські округи протягом всього існування міст. В залежності від конкретних політичних ситуацій на їх територіях відбувалися різні події, що приводили то до скорочення і припинення життя на поселеннях, то до нового їх відродження і навіть розширення меж античних полісів.

Першим поселенням, незалежно від того, до яких би прошарків грецького суспільства вони не належали і з якою метою вони тут не з'явилися, на нових землях, в іншому екологічному середовищі, передусім потрібно було створити хоча б мінімальні умови для існування. Сюди входило і будівництво житла відповідно до наявних ресурсів і клімату, забезпечення постійними продуктами, що могли дати землеробство, скотарство, риболовство, ремесла, торгівля. Все це й було визначальним при заснуванні давньогрецьких апокій. Мешканці окремих поселень, певно, складали общину, для якої характерним був ко-

⁵³ Herod., IV, 78—80.

⁵⁴ Марченко К. К. Взаимодействие эллинских и варварских элементов на территории Нижнего Побужья в VII—V вв. до н. э.— Материалы симпозиума..., с. 43—44

⁵⁵ Фармаковский Б. В. Архаический период на Юге России.— МАР, 1914, 34, с. 11 і далі; Карышковский П. О., Лапин В. В. Денежно-вещевой клад эпохи греческой колонизации, найденный на Березани в 1975 г.— Материалы симпозиума..., с. 35—36 Кондураки Э. Вказ. праця, с. 221.

⁵⁶ Wqsowicz A. Op. cit., p. 35—39.

лективізм і в економічних та політико-ідеологічних питаннях, інакше важко було б пристосуватися на новому місці.

На відміну від лісної Колхиди, де основним типом житла на ранньому етапі одночасно з землянкою стали дерев'яні будинки⁵⁷, і багатого на камінь Криму, в Північно-Західному Причорномор'ї були відсутні в такій великій і легко доступній кількості й каміння, і ліс. До того ж, порівняно холодний клімат диктував єдино можливий вихід для влаштування першого житла. Саме такий тип споруди для перших поселенців від Том до Ольвії являла собою землянка. Цей тип житла існував тут від кінця VII до кінця IV ст. до н. е. В районі Буго-Дністровського басейну найбільш пізні землянкові будівлі зафіксовано в передмісті Ольвії та на деяких поселеннях⁵⁸.

В Ольвії землянки існували протягом VI ст. до н. е. В останні роки в її центральній частині на північний захід від теменоса вперше на широкій площі в архаїчних горизонтах було відкрито більше 30 напівземлянок і землянок, що дають яскраву картину первісного заселення міста і уявлення про масові житла перших поселенців⁵⁹. В основних своїх деталях вони нічим не відрізняються від подібного типу жител на інших поселеннях, виділяються лише більш чітким плануванням.

Майже всі землянки були однокамерними, різними за своєю формою, розмірами, плануванням, благоустроєм. Можна виділити прямокутні, з заокругленими кутами і так званим апсидальним виступом, круглі, овальні. Найбільш поширеною і довговічною формою житла була прямокутна землянка з заокругленими кутами. Площа їх коливалась від 5 до 30 м² в залежності від кількості членів сім'ї. Відрізняються ці споруди за ступенем заглиблення їх в землю, відповідно до чого вони могли називатись землянками і напівземлянками. Переважають, головним чином, останні, в деяких випадках верхні частини стін докладались сирцевою цеглою, очеретяним каркасом, обмазаним глиною, дрібним камінням. На поселенні Широка Балка деякі внутрішні стіни землянок обкладались каменем⁶⁰. Найбільш ранне застосування сирцю простежується в будовах Істрії, Ольвії та на деяких поселеннях. Покрівля в залежності від форми і розмірів житла була двосхилою або шатровою. Благоустрій кожного з них залежав, природно, від здібностей і характеру в кожному конкретному випадку того чи іншого мешканця.

Жодна з землянок не повторює іншу в усіх деталях. У одних стіни вирізані в материк дуже охайно, заглажені, долівка рівна, покрита травою або водоростями; в стінах наявні спеціальні господарські ніші для посуду і продуктів, на долівках є різні заглиблення; вздовж стін стояли амфори, влаштовувались різні площадки і лежанки. В інших цієї охайності і комфорту не спостерігалось.

Житла опалювались найчастіше вогнищами відкритого типу, розташованими прямо на долівці, інколи в спеціальних заглибленнях або на підвищеннях з морського піску, черепашок, уламків посуду. Інколи вогнища, певно, для користування в літній час, влаштовувались назов-

⁵⁷ Микеладзе Т. К. О результатах археологических исследований поселения VI—V вв. до н. э. в окрестностях древнего Фасиса.— *Египет*, с. 266—267; Качарова Д. Д. О хронологии и топографии поселения античного времени у г. Очамчире.— *САНГ*, 1971, № 62, 3, с. 773 та сл.; Лордкипанидзе О. К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхиды).— *Материалы симпозиума...*, с. 50—51.

⁵⁸ Козуб Ю. И. Предместье..., с. 196; Рубан В. В. Рецензия..., с. 152; Дзис-Райко Г. А., Охотников С. Б. Раскопки городища и поселения на Днестровском лимане.— *АО*, 1973. М., 1974, с. 269; Диамант Э. И. Раскопки поселений античного времени на побережье Одесского залива V—III вв. до н. э. Тезисы докладов: 150 лет Одесскому Археологическому музею АН УССР, с. 117—119.

⁵⁹ Крижицкий С. Д., Русяева А. С. Найдавніше житла Ольвії.— *Археологія*, 1978, № 28, с. 3 і сл.

⁶⁰ Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой Балки.— *КСИИМК*, 1951, вып. 40, с. 120 та ін.

ні житла. Трапляються також невеликі двокамерні печі і переносні жаровні. Подекуди знайдено *in situ* окремі речі, серед яких переважають фрагментований посуд, монети-стрілки, дельфінчики, теракоти з зображенням богині землеробства Деметри та ін., рідше трапляються металеві ножі, прикраси, ліпний посуд, зброя. Можливо, що одні землянки, особливо в містах, були тимчасовими житлами, що існували не більше кількох років до спорудження будинку, інші — триваліший час. У всякому разі, як свідчать археологічні дослідження, всі вони були залишені своїми мешканцями в той чи інший період.

В грецькій метрополії такий тип житла в археологічних пам'ятках цього часу не засвідчено. Проте він відомий в тих місцевостях, куди переселялись греки, причому на територіях досить віддалених для того, щоб йшлося про пряме запозичення (Сіцилія, Колхіда, Дніпро-Дунайський регіон). Греки могли перейняти цей тип житла у варварів, однак не виключено, що він був їм відомий і раніше. Проникнення еллінів у райони Подунав'я, Середнього Побужжя і Подніпров'я, де землянки уже в другій половині VII ст. до н. е. були найбільш типовим видом житла, можливо, сприяло його запозиченню. Грецькі житла в багатьох відношеннях відрізнялись від варварських. Можливо, була взята, як би мовити, ідея, а розвиток її пішов по шляху значного поліпшення і удосконалення. Традиція заглибленої в землю споруди в Північно-Західному Причорномор'ї продовжувала існувати й тоді, коли греки перейшли до масового сирцево-кам'яного будівництва, про що свідчать житлові і господарські підвали в будинках⁶¹.

Слід також відзначити, що різний ступінь вивчення архаїчних горизонтів окремих районів і відсутність їх детальних публікацій заважає проведенню порівняльного аналізу окремих варіантів цих жител. У Добруджі (Істрія і кілька поселень) відкрито землянкових жител порівняно мало, і етнічна атрибуція їх суперечлива⁶², як і на першому етапі їх вивчення в Нижньому Побужжі (наприклад, Широка Балка). В останній час, як уже відзначалось, значно розширилось дослідження ранніх шарів у Нижньому Подністров'ї (Ніконій, Біляївка, Надлиманське III), а також пізніших поселень з житлами цього типу на території Одеси. Відкриваються все нові й нові землянкові споруди на Березані, в Ольвії і на архаїчних поселеннях Бузького і Березанського лиманів. Багато спільного виявлено в застосуванні і більш пізніх прийомів будівельної техніки: саманні житла з кам'яними фундаментами, кам'яні підвали, шарові підвалини (так звані, субструкції) для великих будинків.

На ранній стадії розвитку античних апойкій основним заняттям населення було землеробство, скотарство, рибальство, різні ремесла. Аграрно-ремісничий характер поселень вказує на основний зміст колонізаційного процесу і є свідченням суспільного стану основної маси переселенців з їх однаковими прагненнями.

Матеріальна база новоорганізованих апойкій зміцнювалась з кожним роком. Цьому, з одного боку, сприяла велика сільськогосподарська територія, яка давала змогу торгувати хлібом, а з другого — поступове зростання виробництва місцевих товарів, що йшли не лише на внутрішні, але й на зовнішні ринки (особливу роль відігравала торгівля з варварами). Відповідно до цього одним з факторів певної спільності історичного розвитку античних полісів були одні й ті ж політичні, економічні та культурні зв'язки з метрополією, іншими центрами античного світу і найближчим оточенням варварських племен. Вже вказувалося на значення і роль Мілета в заснуванні апойкій та в їх по-

⁶¹ Крижицький С. Д. Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья. — Тезисы конференции: 150 лет Одесскому Археологическому музею АН УССР, с. 103; Кондураки Э. Вказ. праця, с. 220—221.

⁶² Кондураки Э. Вказ. праця, с. 222.

дальшому житті, зокрема протягом VI ст. до н. е. Цілком можливо, що в окремі з них повністю було перенесено державні й ідеологічні інститути. В Ольвії спостерігається особливо вплив Мілета щодо певних культур, жрецьких спілок та деяких явищ у культурі. Державний устрій Ольвії, на ранньому етапі, як і міст Подністров'я, поки що не зовсім з'ясовано. Імовірно тут, як і в Мілеті, була тиранія або ж олігархічне правління на зразок того, що й в Істрії⁶³.

Інтенсивна транзитна торгівля з основними центрами Середземномор'я і Аттикою сприяла розквіту цього регіону. В Істрію, Ольвію, на Березанське і Ягорлицьке поселення на перших етапах і в ті самі апоїкії, а також інші, що вступили на політично-економічну арену дещо пізніше, надходили аналогічні керамічні вироби з Родосу, Самосу, Корінфа, Хіоса, Клазомен, Аттики та ін. Велика кількість родосько-іонійських кіліків різних типів, аттичних чорнофігурних ваз, корінфських скіфосів, клазоменських та самоських керамічних виробів трапляється при розкопках всіх поселень і надає риси спільності їх матеріальній культурі. Ідентичні в багатьох відношеннях і пам'ятки, в яких відбито ідеологічні уявлення — теракоти і скульптура з зображеннями, головним чином, землеробських божеств. Графіті свідчать про писемність, мовну та духовну близькість поселенців.

Провідна роль в торгівлі з варварськими племенами в районі Бугу і Дніпра належала Березані, а потім Ольвії, можливо, Ягорлицькому емпорію, в Подунав'ї — Істрії. Певно, торгівля в прикордонній зоні перших трьох поселень відігравала б значнішу роль, якби поблизу мешкали осілі племена. Археологічні дослідження ще не дали ніяких позитивних результатів щодо цього. Найбільш ранні античні речі знайдено на досить віддалених від цих апоїкій скіфських поселеннях і городищах: Немирівському на Вінничині, Жаботинському на Черкащині, Пастерському на Кіровоградщині, Трахтемирівському на Київщині та ін.⁶⁴ Порівняльна рідкість цих знахідок свідчить про спорадичний характер перших контактів, що не набули широкого розмаху, проте демонструють гідну подиву сміливість перших поселенців в їх прагненні ознайомитись як з навколишнім, так і з досить віддаленим світом місцевих племен. У відповідності з цими рідкими відвідинами в їх матеріальній і духовній культурі не виявлено ніяких слідів впливу. Певно, греки довго не затримувались на цих поселеннях. Не відкриті поки що і спеціальні торговельні факторії чи хоча б окремі ділянки всередині туземних поселень, про що свідчать дані Геродота⁶⁵.

Як і в Дніпро-Березанському басейні, так і в Нижньому Подністров'ї були відсутні місцеві поселення, а кочові стійбища розташовано далеко, що створило сприятливі умови для еллінських переселенців⁶⁶. На відміну від дніпро-бузьких поселень, що підтримували торговельні відносини з найвіддаленішими варварськими племенами, Ніконій і Тіра на ранньому етапі, ймовірно, не мали таких зв'язків. У всякому разі знахідки виробів грецького імпорту VI—V ст. до н. е. в глибині степів не зафіксовано, на житті і культурі скіфського кочового середовища цього періоду не відбилася наявність поселень еллінів у Нижньому Подністров'ї, як вказують дослідники цих пам'яток⁶⁷. З IV ст. до н. е. посилюються взаємозв'язки з місцевим населенням, зокрема скіфами і гето-фракійцями, спостерігається його значна еллінізація. Причиною

⁶³ *Aristot. Polit.*, VIII, (V), 5, 2.

⁶⁴ *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 56; *Ковпаненко Г. Т.* Раскопки Трахтемирского городища.— АИУ, 1967, вып. 1, с. 103—106.

⁶⁵ *Herod.*, IV, 108.

⁶⁶ *Мелюкова А. И.* Греки и варварский мир Днестро-Дунайского междуречья. Материалы симпозиума..., с. 46—47.

⁶⁷ *Мелюкова А. И.* Греки..., с. 46—47; *Охотников С. Б.* Греческая колонизация..., с. 56.

цього був великий вплив на лівобережжя лиману скіфського, а на правобережжя — фракійського населення⁶⁸.

Близьке розташування місцевих племен в зоні Істрійського поліса сприяло тіснішим контактам. Проте і тут вони зростають лише з V ст. до н. е. На думку Е. Кондуракі, Істрія була центром збуту місцевим племенам товарів, що доставлялись з метрополії в VI—V ст. до н. е., але насправді це не знаходить підтвердження в світлі нових археологічних досліджень⁶⁹. В даному випадку ми не намагаємось ігнорувати роль торгівлі, однак необхідно зазначити, маючи на увазі ситуацію і основні причини заснування апойкій як на заході (Південна Італія і Сіцилія), так і на Понті, що тут спочатку серед переселенців кількісно переважали землероби, а не купці⁷⁰. Налагодження контактів та придбання речей, потрібних для існування на ранньому етапі, змушували вести мінову торгівлю, що не вплинула на основний аграрно-ремісничий напрямок античних апойкій Північно-Західного Причорномор'я.

Одним з факторів відносної спільності були також політичні, економічні і культурні взаємозв'язки між ними. Особливо тісні відносини простежуються між Ольвією і Березанню, Істрією і Ніконієм, з одного боку, Ольвією та Істрією — з другого, Ольвією і районом Нижнього Подністров'я — з третього. Якщо знахідки предметів ольвійського виробництва на території Істрійської округи можна пояснити торгівлею, то певні труднощі становить визначення широкого обігу монет. Вважається, що полісна монета має обіг на території, яка належить даному полісу в політичному й економічному відношенні⁷¹. Найширше розповсюдження на ранніх етапах освоєння цього регіону мала монета-стрілка, щодо центру виробництва якої та хронологічних рамок все ще немає єдиної думки⁷². В ході дослідження архаїчних горизонтів Ольвії, Березані, Істрії і численних поселень кількість її знахідок зростає і, отже, є свідченням значного обігу цієї грошової одиниці. Розкопки землянкових жител в Ольвії, Березані, Бейкуші, Чорноморці показують, що вона співіснувала на певному етапі з ольвійськими дельфінчиками, що, безсумнівно, виготовлялися в Ольвії в другій половині VI ст. до н. е., коли, очевидно, почалась організація поліса і культ Аполлона Дельфінія був загально визнаним державним культом.

Дальший розвиток товарно-грошових відносин також вказує на зв'язки між Ольвією і Істрією. Ольвійські литі монети зустрічаються на території Істрійського полісу⁷³. Власна істрійська монета (срібна драхма) з'явилася наприкінці V ст. до н. е. і була копією ольвійської⁷⁴. Емблема герба — орел на дельфіні — теж запозичена в Ольвії. «Природно, — вважає Е. Кондуракі, — найдавніші істрійські монети приводять до гіпотези, що принаймні в початкову епоху грецька колонія в Істрії перебувала під покровительством Ольвії»⁷⁵. При такому становищі не дивно, що істрійська монета моделювалася за ольвійським зразком. Проте через короткий час у районі всіх апойкій Північно-Західного Причорномор'я набула великого поширення істрійська моне-

⁶⁸ Мелюкова А. И. Греки..., с. 47.

⁶⁹ Кондураки Э. Вказ. праця, с. 218—219.

⁷⁰ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. М., 1975, с. 26.

⁷¹ Лордкипанидзе О. К проблеме..., с. 103.

⁷² Скуднова В. М. Монеты-стрелки из Ольвии.— СГЭ, 1956, № 10, с. 39; Блаватская Т. В. Вказ. праця, с. 50—51; Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев, 1966, с. 142—147; Граков Б. Н. Еще раз о монетах-стрелках.— ВДИ, 1971, № 3, с. 125—127. Слідом за В. В. Лапіним ми припускаємо, що центром виникнення монет-стрілок була Березань. Згодом вони могли випускатись і в деяких античних апойкіях Західного Причорномор'я.

⁷³ Párvan V. Un des graves..., p. 421.

⁷⁴ Зограф А. Н. Античные монеты.— МИА, 1951, № 16, с. 121; Кондураки Э. Вказ. праця, с. 226.

⁷⁵ Кондураки Э. Вказ. праця, с. 226.

та⁷⁶. Все це дає можливість вважати, що якісь складні політичні й економічні події в межах регіону впливали на розвиток окремих апойкій. Цілком можливо, що на початковому етапі Березань (монети-стрілки), потім Ольвія тримали під своїм контролем весь район. Постійний протекторат над островом Левкою аж до створення союзу західнопонтійських міст під проводом Том, що вийшли на політичну арену в римський період, залишався за Ольвією. Постійно йшла боротьба, певно, і за сфери впливу в Нижньому Подністров'ї. Якщо роль Істрії простежується тут, зокрема в Ніконії, особливо в IV ст. до н. е., то сліди ольвійського впливу спостерігаються протягом довгого часу, наприклад, на поселеннях, що групуються навколо сучасної Одеси. На думку Й. Б. Брашинського, вони «безумовно входили в орбіту економічної експансії і впливу Ольвії, а не Тіри, про що свідчать, зокрема, знахідки там ольвійських мідних монет і повна відсутність монет Тіри. Певно, ці поселення на дальніх західних рубежах Ольвії були досить тісно (можливо, і політично) пов'язані з Ольвійським полісом і становили об'єкт його експлуатації. Мабуть, цей район умовно можна назвати ольвійською «переею», аналогічною фасоській переї»⁷⁷. Ця думка підтверджується і висловленням нами припущенням про межі ольвійського поліса на основі пам'яток культу Ахілла Понтарха⁷⁸.

Для Ольвійського поліса завжди були характерні централізуючі тенденції щодо цього краю. Можливо, для грецького суспільства, яке жило далеко від метрополії і знало (за розповідями чи спостереженнями) значну перевагу Греції в галузі матеріальної і духовної культури, військової організації, створенні національної єдності в державах, ідея процвітання і хоча б відносного прогресу не була байдужою. Ймовірно, прагнення до цього однієї сторони викликало конфлікти і опір другої, і навпаки, що приводило досі до суперечностей, зміни влади і втрати політичного впливу. Важко конкретно відповісти на ці питання, проте немає сумніву, що для розуміння процесу становлення і організації окремих полісів з їх різними державними інститутами велике значення має аналіз економічних, соціально-політичних та ідеологічних умов в їх взаємозв'язку і в кожному конкретному випадку. Звичайно, тут були свої відмінності і суперечності, але це вже тема окремого дослідження.

Таким чином, етнічна і соціальна однорідність основної маси переселенців, їх духовна і мовна близькість, відсутність місцевого осілого населення, мирні відносини з варварськими племенами, невтручання їх у внутрішні справи, а також природні й економічні фактори — родючість навколишніх земель, вигідна торгівля сприяли дальшому всебічному і самостійному розвитку античних апойкій Північно-Західного Причорномор'я в ранній період. Між Істрією та Ольвією існували тісні економічні і політичні зв'язки, що приводили в окремі моменти до створення єдиного господарського району з однаковими товарно-грошовими відносинами. Політичні зміни і події в середовищі оточуючих племен, зокрема кочових скіфів, і створення одриської держави в Фракії, хоча безпосередньо і не відбилися на житті греків вказаного регіону, проте сприяли більш швидкій консолідації населення міст і створенню оборонної системи. З часом в залежності від різних причин історичний розвиток апойкій йшов своїм, притаманним кожній з них шляхом.

⁷⁶ Загинайло А. Г. Монетные находки на Роксоланском городище.— МАСП, 1966, вып. 5, с. 101 та ін.; Загинайло А. Г. Висунцовский клад серебряных монет Истрии, найденный в 1951 г.— ЗОАО. 1967, т. 2 (35), с. 60—75.

⁷⁷ Брашинский И. Б. Рец. на кн.: *Wąsowicz. Olbia pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace.* Paris, 1975.— СА, 1977, N 3, с. 303.

⁷⁸ Русяева А. С. Вопросы развития культуры Ахилла в Северном Причерноморье.— В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 181—182.

Некоторые черты культурно-исторического развития Северо-Западного Причерноморья в VII—V вв. до н. э.

Резюме

В статье рассматриваются три основных этапа в истории освоения эллинами Северо-Западного Причерноморья и некоторые факторы относительной общности их культурно-исторического развития в позднеархаический период. Первый этап — основание двух ионийских апойкий Истрии и Борисфена (Березань) около середины VII в. до н. э., возникновение некоторых поселений на рубеже VII—VI вв. до н. э. (Тариверди, Бейкуш, Ольвия, Ягорлык и др.). Второй этап — массовое заселение греками около середины VI в. до н. э. западного побережья Понта и Днепро-Березанского региона. Третий этап миграционной волны (последняя четверть VI — начало V в. до н. э.) связывается с широким освоением ионийцами под эгидой Ольвии и Истрии Нижнего Поднестровья. Причиной этого массового переселения эллинов на берега Понта послужили, главным образом, социально-политические события, происходившие в это время на малоазийском побережье Ионии и близлежащих островах в Средиземноморье.

Три перечисленных этапа не были обособлены друг от друга и входили в единую систему колонизационного процесса. Социально-экономическая структура ранних апойкий Днепро-Дунайского региона, их материальная и духовная культура имели относительно много общего. Эта общность культурно-исторического развития на раннем этапе была обусловлена некоторыми факторами этнической и социальной однородности основной массы переселенцев, отсутствием местного оседлого населения, что дало возможность создать сельскохозяйственные округа; одинаковыми естественными условиями, способствующими быстрому развитию материальной основы городов; общностью политических, экономических и культурных связей с Грецией и варварскими племенами; тесными взаимоотношениями внутри рассматриваемого региона, чему способствовали централизующие тенденции Ольвии в отношении этого края.

А. М. ХАЗАНОВ, Е. В. ЧЕРНЕНКО

Час і мотиви пограбування скіфських курганів

Значна частина скіфських поховань дійшла до нас пограбованими. Так, з 71 поховання Нікопольського могильника, доступних дослідженню, непограбованими виявилось лише 24¹. У 18 скіфських курганах, розкопаних поблизу м. Борисполя під Києвом в 1961—1963 рр., виявлено 25 поховань. З них пограбовано 20², а з семи, розкопаних у долині р. Молочної, — п'ять³. Усі п'ять курганів поблизу с. Кірове Нікопольського району Дніпропетровської області були повністю пограбовані⁴. З 27 курганів, досліджених в 1968 р. поблизу с. Балки (група Гайманово Поле) Васильківського району Запорізької області, грабіжники порушили 24⁵. Сліди пограбування зафіксовано також у 107 з 134 рядових поховань, що розкопувалися в 1961, 1968—1970 рр. в околицях сіл Шевченко і Широке Скадовського району на Херсонщині⁶, та у 59 із 65, досліджених Керченською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1961—1967 рр.⁷

¹ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, 1962, № 115, с. 96.

² Яковенко Е. В. Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль.— Археологія, 1965, т. 28; Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя.— СА, 1966, № 3.

³ Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаченко Г. Т. Кургани біля с. Новолипівка і радгоспу «Аккермень».— АП, 1960, т. 8.

⁴ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине.— ЗОАО. Одесса, 1967, т. 11 (35).

⁵ Тереножкін А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле.— В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977.

⁶ Курганы южной Херсонщины. Киев, 1977.

⁷ Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970.